

Axel Holvoet

Kā čia padarius, kad nenumirus?

Apie būtojo laiko padalyvį
ir menkai suprastus jo vartojimo tipus

Keisti padalyvio vartojimo tipai

- Apžvelgiant būtojo kartinio laiko padalyvio vartojimą, krinta į akis tam tikri vartojimo tipai, kurie neatitinka įprastų padalyvių funkcijų apibrėžimų (plg. „sakinyje padalyviai reiškia antraeilį veiksmą“ LKG II 382)
- „Tipinį“ padalyvio vartojimo atvejį randame aplinkybiniuose laiko, priežasties ir sąlygos sakiniuose:
Progai pasitaikius, ypač radęs puspilnį butelį ar svečiams išėjus, jis siurbteli vyno arba degtinės. (Justinas Pikūnas, 2001, DLKT)
- Ne toks tipinis vartojimo atvejis pastebimas komplementiniuose sakiniuose, bet ir čia išlaikyta ankstesnumo reikšmė:
Šeimininkas kaltino savo svečių pavogus stalo įrankius. (Lietuvos rytas, 2002, DLKT)

Keisti padalyvio vartojimo tipai

- Bet kaip paaiškinti padalyvio vartojimą tokiose konstrukcijose, kaip
Ką čia padarius?
Kad tik greičiau parėjus.
- Šie vartojimo tipai ypatingi keliais atžvilgiais:
 - nelieta ankstesnumo ir apskritai lokalizacijos laike požymio – LKG II 391 pažymima, kad padalyvis čia turi „artimą bendračiai reikšmę“;
 - padalyvis yra nefinitinė forma – tokios formos paprastai vartojamos šalutiniuose sakiniuose; kaip paaiškinti padalyvio vartojimą vientisiniuose sakiniuose (*kad tik greičiau parėjus*)?
- Čia pamėginsiu išsiaiškinti, kaip tokie vartojimo tipai galėjo atsirasti.

Vartojimo tipai pagal LKG

- Pirmas LKG minimas tipas yra padalyvio vartojimas „su bevardės giminės būdvardžiais ir predikatyviškai vartojamaisrieveiksmiais“ (LKG II 391).

Gal geriau būtų namo grįžus; palauktume, kol išauš. (Krėvė)

- Padalyvį šioje konstrukcijoje galima pakeisti bendratimi.
- Nors tai gramatikoje nepasakyta, svarbiausia tai, kad minėti „bevardės giminės būdvardžiai irrieveiksmiai“ turi vertinamąją reikšmę (*gerai, ne pro šalį ...*).
- Būtent vertinamoji funkcija buvo tas veiksnys, kuris nulėmė padalyvio vartojimą; apie tai toliau. Pirmiau pateiksiu kitų LKG išskirtų tipų apžvalgą, po to grįšiu prie vertinamojo tipo.

Pageidavimas

- Padalyvis vartojamas „reiškiant pageidavimą“:
Ė, kad tik greičiau atvykus į vietą. (Juozas Baltušis)
- Žymikliai: *kad tik, kad taip.*
- Ir šiuo atveju padalyvį gali pakeisti bendratis.

Deontiniai klausimai

- Padalyvis vartojamas „su klausiamaisiais ir santykiniai žodžiais“ (LKG II 391)
*Mama, kaip čia man su Katryte **pasimačius**?*
(Vincas Mykolaitis-Putinas)
- Čia taip pat galima pavartoti bendratį (bet gali būti reikšmės skirtumas):
*Kaip čia man su Katryte **pasimatyti**?*
- Tokie klausimai vadinami deontiniais (*deontic requests*, Palmer 1986). Jų funkcija – išgauti ne informaciją, kaip įprastuose klausimuose, o nurodymą arba patarimą.
- Toks deontinis klausimas gali eiti ir komplementiniu sakiniu:
*Neišmanau, kur jus **paguldžius** / **paguldyti**.*

Deontiniai klausimai

- Šiuo atveju padalyvio ir bendraties konstrukcijų funkcijos persikloja tik iš dalies. Konstrukcija su padalyviu (*kuo čia jus pavaišinus?*) visada yra deliberatyvinė, t. y., kalbantysis nelaukia iš pašnekovo nuorodymo, kaip elgtis; klausimas tik atspindi kalbančiojo svarstymus, o pašnekovas nebent kviečiamas klausimą apsvarstyti kartu su kalbančiuoju.
- Bendraties konstrukcija taip pat gali būti deliberatyvinė, bet gali būti ir raginimas pateikti nurodymą.
- Panašus skirtumas pastebimas informacijos klausimuose:
Kas beldžiasi į duris?
Kas čia gali belstis į duris?

Tikslo šalutiniai sakiniai

- Tarpukario lietuviškuose tekstuose randame padalyvinius tikslo šalutinius sakinius. Jie vartojami tuomet, kai pagrindinio ir šalutinio sakinių subjektai sutampa – abu gali būti (ir dažnai būna) apibendrinti (generiniai) ir neišreikšti:

*Kad žinojus kiekvienu momentu kiek yra Lietuvoje gyventojų, centralinis statistikos biuras nuo 1923 metų veda smulkią gimimų ir mirimų apyskaitą.
Draugas, 1934-28-3.*

- Dabar tokie sakiniai laikomi nenorminiais. Pirmas toks draudimas: Kruopas 1936: „Pagaliau nevartotinas padalyvis ir šalutiniuose tikslo ir siekinio aplinkybės sakiniuose su jungtimi *kad*“.

Padalyvis ir bendratis

- Kaip minėta, LKG atkreipia dėmesį į „bendračiai artimą“ tokiose konstrukcijose vartojamų padalyvių reikšmę. Šis panašumas yra ir sintaksinis.
- Kaip žinia, aukštaičių tarmėse su bendratimi beasmenėse konstrukcijose vartojamas vardininko objektas. Šis reiškiny susijęs su bendraties istorine raida (plg. Ambrazas 2001).

*Šiuo sykiu Rymui ypač pavyko rasti **toks vyras**, prieš kurį jokios tautos žmonės nieko negali turėti.* (Jurgis Matulaitis)

- Iš bendraties konstrukcijų šis vardininko objektas buvo perkeltas ir į minėtas padalyvio konstrukcijas (tipinėse padalyvio konstrukcijose vardininko objektas nevartojamas):

*Ak, kaip būtų gerai, **jie** kur į nuošalį išvežus nuo tų miesto papiktinimų, nuo dykiniavimo!* (Tumas Vaižgantas, Geradaris)

Raidos procesas

- Kas nulėmė padalyvių vartojimą ir plitimą čia aptariamose konstrukcijose? Esminį vaidmenį čia suvaidino vertinamųjų predikatų savybės.
- Vertinamieji predikatai turi stiprias faktyvines implikacijas: kai su jais vartojamas finitinis komplementinis sakinytis, kyla implikacija, kad šio komplementinio sakinio turinys atitinka tikrovę:

Gerai, kad tu kalbi vokiškai.

Ši konstrukcija gali būti vartojama tik tuomet, jeigu pašnekovas iš tiesų kalba vokiškai. Faktyvinės implikacijos galima išvengti taikant „sąlyginę strategiją“: komplementinis sakinytis tuomet reiškiamas kaip sąlygos sakinytis:

Būtų gerai, jeigu kalbėtum vokiškai.

Raidos procesas

- Čia turime iš esmės netikrą sąlygos sakinį, nes tikroje sąlygos konstrukcijoje pagrindinis sakinyš reiškia šalutiniame sakinyje apibūdintos situacijos pasekmę arba iš jos išplaukiančią išvadą. Šiuo atveju pagrindinis sakinyš perteikia šalutinio sakinio situacijos vertinimą.
- Finitinius sąlygos sakinius gali pakeisti padalyvio konstrukcijos, plg. *jeigu pasitaikytų proga* ir *progai pasitaikius*. Tas pats gali įvykti tais atvejais, kai sąlyginė strategija taikoma su vertinamuoju predikatu siekiant išvengti faktyvinės interpretacijos.

Raidos procesas

- Pvz., su vertinamuoju predikatu *ne pro šalį* randame ir finitinius pseudo-sąlygos sakinius su jeigu, ir padalyvio konstrukcijas:

Būtų ne pro šalį, jeigu šiandien kas nors taip atidžiai stebėtų rusų literatūros procesą, kaip jį prieš karą stebėjo Boruta, Aistis ir Radauskas.

(iš interviu su Tomu Venclova <https://www.rasyk.lt/ivykiai/gal-siek-tiek-ir-jotvingis.html>)

Man kilo mintis, kad ne pro šalį būtų įsirengus dar vieną, atsarginę, operacinę...

(DLKT, Bronius Bušma, 1995)

Nuo vertinimo prie deontinės/desideratyvinės reikšmės

- Kitas faktorius mums čia rūpimame raidos procese tai – vertinamųjų predikatų polinkis įgyti deontinę (būtinybės) arba desideratyvinę (pageidavimo) reikšmę.
- Plg. „One way of creating new expressions for deontic modality is to draw on a universal strategy whereby predicates of the kind ‘it is enough / fitting / suitable / good (that)’ are grammaticalized to markers for necessity or obligation.“
(Heine ir Kuteva 2007, 178)
- Plg. anglų *you’d better do it* ‘turėtum tai padaryti’.

Nuo vertinimo prie deontinės/desideratyvinės reikšmės

- Kaip minėta, vertinamieji predikatai gali įgyti ir desideratyvinę (pageidavimo) reikšmę. Noonan (2007) pateikia airių kalbos pavyzdį: *maith* ‘gerai’ įgyja desideratyvinę reikšmę, jeigu šis predikatas vartojamas su tariamosios nuosakos jungties forma (JUNG = jungtis, KOMP = komplementinis jungtukas, NMN = nominalizacija)

<i>Is</i>	<i>maith</i>	<i>dhó</i>	<i>í</i>	<i>a</i>	<i>theacht.</i>
JUNG	gerai	jam	jos	KOMP	ateiti.NMN
‘Gerais jam, kad ji atėjo.’					

<i>Ba</i>	<i>mhaith</i>	<i>liom</i>	<i>í</i>	<i>a</i>	<i>theacht.</i>
JUNG.NT	gerai	man	jis	KOMP	ateiti.NMN
‘Norėčiau, kad ji ateitų.’					

Nuo vertinimo prie pageidavimo

- Panašus procesas turėjo įvykti lietuvių kalboje. Poslinkiui nuo vertinamosios prie pageidavimo reikšmės įvykus, vertinamojo predikato vietą galėjo užimti optatyvinių sakinių žymiklis *kad tik* (arba *kad taip*):

geriau būtų kuo greičiau atvykus

→ *kad tik greičiau atvykus*

- Ryšys su konstrukcijos šaltiniu (pseudo-sąlygos sakiniu su vertinamuoju predikatu siekiant išvengti faktyvinės interpretacijos) šioje stadijoje yra nutrauktas.
- Šis raidos procesas turi ir sintaksinį aspektą: įvyko insubordinacijos procesas.

Insubordinacija

- Insubordinacija – tai procesas, kai šalutinio sakinio statusą turėjusi sintaksinė struktūra įgyja savarankiško, vientisinio sakinio funkciją.
- Būtent tai įvyko su padalyvio konstrukcija: pradžioje ji turėjo „pseudo-sąlygos“ sakinio funkciją: *ne pro šalį būtų suradus...* = *ne pro šalį būtų, jeigu surastume...*
- Į vertinamojo predikato poziciją įkėlus pageidavimo sakinių žymiklį atsirado vientisinis optatyvinis sakiny: *kad tik suradus...*

Tikslo sakiniai

- Resubordinacijos procesą galima laikyti užbaigti, kai tikslo sakinytis gali eiti ne tik po pagrindinio sakinio, bet ir prieš jį:

*Ne tik visą Europą, bet dažnai ir Ameriką apvažinėja, **kad patyrus**, [kaip kitur panašios įstaigos yra įsteigtos ir vedamos.] (Jurgis Matulaitis, 1910)*

*Kad **žinojus** kiekvienu momentu kiek yra Lietuvoje gyventojų, centralinis statistikos biuras nuo 1923 metų veda smulkią gimimų ir mirimų apyskaitą. Draugas, 1934-28-3.*

Tolesnė raida: resubordinacija

- Be insubordinacijos skiriamas dar resubordinacijos procesas, kai insubordinuota struktūra įtraukiama į naują, jau kitokio tipo, priklausomybę.
- Toks procesas įvyko ir su pageidavimą reiškiančia padalyvio konstrukcija, kuri, su prieš tai einančiu sakiniu susijusi kontekstiniu semantiniu ryšiu, galėjo pradėti reikšti šio sakinio subjekto tikslą:

Iš bulvinės buvo išnešta beveik metras gylio žemės į lauką, kad tik suradus tą „bonkelę“. (Juozas Daumantas, *Partizanai*, 1950)

Šiame pavyzdyje dar randame pageidavimo sakinių žymiklį *kad tik*. Ilgainiui tokie pakankamai savarankiški, ankstesnio sakinio subjekto tikslą perteikiantys sakiniai virsta šalutiniais sakiniais.

Reikšmė

- Čia aprašytų procesų rezultatas toks, kad būtojo laiko padalyvio vartojimo laukas padalintas į dvi dalis, kurios sinchroniškai nesusisiečia – ryšys tarp jų iš esmės yra diachroninis (konstrukcijos su vertinamaisiais predikatais leidžia jį rekonstruoti, bet šios diachroninės žinios vargu ar vartotojams yra prieinamos).
- Tokia situacija apsunkina reikšmės apibrėžimus. Nei struktūralistinio reikšmės invarianto, nei kognityvinės prototipinės reikšmės čia suformuluoti negalėtume.
- Tokios situacijos kalbose visai ne tokios retos. Jos kyla, pavyzdžiui, iš linksnių formų sutapimo. Pvz., senosios graikų kalbos naudininkas galėjo tęsti prokalbės naudininką, vietininką arba įnagininką – ar prasminga ieškoti bendros reikšmės?
- Panašiai šiuo atveju: reikšmės galima sieti tik su konstrukcijomis, kuriose vartojamas būtojo laiko padalyvis.

Literatūra

- Ambrasas, Vytautas. 2001. On the development of the nominative object in East Baltic. In: Östen Dahl & Maria Koptjevskaja-Tamm, eds., *Circum-Baltic Languages: Volume 2: Grammar and Typology*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, 391–412.
- Heine, Bernd ir Tania Kuteva. 2007. *The Genesis of Grammar. A Reconstruction*. Oxford: Oxford University Press.
- Kruopas, Jonas. 1936/1998. Dėl padalyvių vartojimo. *Gimtoji kalba* 1936/6, 89–90. Cituojama pagal: *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Noonan, Michael. 2007. Complementation. In: Timothy Shopen, ed. *Language Typology and Syntactic Description*. Vol. II. *Complex Constructions*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 52–150.
- Palmer, F. R. 1986. *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.